

*Надежда Северин
г. Харьков, Украина*

КРОС-КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ ЕТНОСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

Питання культурних взаємовідносин України і Росії завжди викликало неабиякий інтерес в учених колах обох країн. Актуальним воно є і сьогодні. Досить згадати думку професора І. Огієнка про входження української культури до російської в «усі віки, аж до XIX віку». Кращі вчені, які досліджували ці відносини у процесі їх історичного розвитку, – академіки Перетць, Пипін, професори Архангельський, Морозов, Петров та інші прийшли до такої ж думки. Академік Пипін вважав, що «Тем новым элементом, который с конца XVI и особенно в течение XVII века вмешался в московскую книжность и, в конце концов, возобладал над нею, были образование и литература, развившиеся в Западной Руси и в Киеве. Но чем дальше, тем необходимее становились связи Москвы с юго-западом; собственных сил явно не доставало: и в Москву зовут киевлян для ученой работы... К половине XVII века в Москве было наконец понято, что для книжного дела нужны настоящие ученые люди. У себя дома таких людей не было; их стали призывать из Киева» [1, с. 44].

На думку І. Огієнка, у зв'язку з потребою мати вчених людей у Москві і видрукувати справну Біблію, цар Олексій Михайлович запросив з Києва українців, і 12 липня 1649 р. до Москви приїхали українські справники Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький та старець Феодосій, а через рік прибув туди ж Дамаскин Галицький з іноком Марком. Славинецький здобув собі славу «вельми вченої і мудрої» людини, він добре знав філософію, граматику і риторику, польську, грецьку та слов'янську мови і залишив по собі «Лексикон греко-славяно-латинский». У 1664 р. прибув до Москви Семен Полоцький, покликаний туди вчити царевичів Олексія і Федора та царівну Софію. Навчав він і царевича Петра. Як людина високоосвічена, він мав великий вплив і в державному житті Москви, і в літературі та залишив багато визначних праць. С. Яворський, Д. Ростовський стали у Москві бажаними людьми, сприяли розвитку її культури, а Феофан Прокопович мав величезний вплив і на московську науку, і на нову літературу. У 1720 р. вийшов його знаменитий буквар під назвою «Первое учение отрокам», і завдяки йому на довгі роки Прокопович став першим учителем російських дітей. Він зібрав бібліотеку, з якою могла зрівнятися лише знаменита біб-

ліотека князя Дмитра Голіцина, – 30 тисяч томів. Як визначний мислитель, він став теоретиком Російської імперії. Згадаймо ще один цікавий момент в українсько-російських культурних відносинах, коли Прокопович прийшов на допомогу майбутньому генію російської науки М. Ломоносову. Приїхавши до Московської слов'яногреко-латинської академії, він став свідком скандалу, що там розгорівся у зв'язку з обманом Ломоносова, який назвався при вступі до академії дворянським сином, а виявився бідняком (не дворян в академію не брали). І його б з ганьбою вигнали, якби не Прокопович. Він влаштував самозванцеві екзамен і був вражений його блискучими здібностями. А коли екзамен закінчився, Феофан виголосив знамениті слова, які Ломоносов запам'ятав на все життя: «Пускай и о тебе теперь звонят хоть в самый большой московский колокол. Ничего не бойся. Отныне я твоя защита!» [2, с. 129]. Так українець посприяв «народженню» визначного російського вченого. За його клопотанням Ломоносов був прийнятий у гімназію при Петербурзькій академії наук, за його ж порадою відвідав Києво-Могилянську академію, де слухав знамениті богословські диспути, вдосконалював риторику та поетику.

Варто згадати імена видатних українців, які зробили значний внесок у розвиток культури, освіти, дипломатії, зміцнення держави, підняття престижу Росії у світі, – Олексія Розумовського, Кирила Розумовського, Олександра Безбородька, Петра Завадовського та ін. У 1756–1763 рр. під командуванням графа П. Румянцева у складі російської армії воювали Київський, Ніжинський, Чернігівський та Чугуївський козацькі полки. З іншого боку, росіянин Григорій Потьомкін активно сприяв заснуванню та становленню нових українських міст Катеринослава (Дніпропетровська), Херсона, Одеси, Севастополя. Він записався до козацького війська під іменем «Грицька Нечоси» і був проголошений «гетьманом» козацьких і чорноморських військ. Запорозьке військо прийняло також російських офіцерів і генералів як почесних товаришів, у тому числі підполковника М. Кутузова і генерал-аншефа П. Паніна, які вважали це честю для себе. Інший яскравий приклад впливу з боку Росії – викуп Тараса Шевченка з кріпацтва (22 квітня 1838 р.) і надання йому можливості навчатися в Петербурзькій академії художеств, підтримка Карла Брюллова, у якого Шевченко стає одним із улюблених учнів.

Прикладів культурних взаємин українців і росіян можна навести безліч. Осередками їх у різні історичні періоди виступали Москва, Петербург, Харків. Тож розглянемо, якими були культурні відносини українців, росіян, інших етносів на території Харкова та Слобожанщини.

Національний склад Слобідської України досить різноманітний. Серед основних етносів можна виділити такі, які мали давню історію та визнача-

ли протягом тривалого часу особливості культурно-суспільного розвитку регіону, а саме – російський, український, єврейський та польський етноси, оскільки Слобідська Україна є пограниччям регіону і тим культурним контекстом, який виступає яскравим взірцем простору з єдиною суспільною системою, культурними та мовними традиціями.

Як відомо, заселення території Слобожанщини почалося на початку XVII століття, а першими переселенцями стали кріпосні селяни, що тікали від своїх хазяїв на територію так званого «дикого поля», та збіднілі городяни. Вони споруджували собі будинки, обзаводилися господарством, розорювали землі, займалися ремеслами, промислами і торгівлею. До цього часу у Харкові існують назви вулиць – Коцарська, Чоботарська та інші, що появилися від назв ремісничих майстерень. До початку XIX ст. Харків був українським містом, і більшість його населення зберігала свої обряди, звичаї, мову та одяг.

Другою за чисельністю народністю після українців, що проживала на території Слобожанщини, були росіяни. Відомості про великоросів як переселенців до Слобідської України вперше зустрічаються також у I половині XVII ст., про що М.Ф. Сумцов писав: «У північно-східному напрямку Охтирського повіту, серед суцільного малоруського населення знаходиться цікавий в етнографічному відношенні великоруський оазис: села Люджа, Верхолюджа, Пожня, Дернове, Ницаха і Поляноє» [3, с. 221]. Вони переселялися з Московської, Курської, Орловської, Калузької та ін. губерній Росії з метою тимчасового проживання, проте багато з них залишилося тут назавжди. Про це Сумцов писав: «Протягом століття великороси живуть поряд з малоросами в однакових природних і економічних умовах, не змішуючись один з одним, в національному відособленні, але не без взаємних впливів, при цьому надалі малоросійський вплив отримає вагому перевагу» [3, с. 222]. Переселялися великороси часто не за власним бажанням, а за наказом Московського уряду з метою охорони міста Харкова, як правило, це були служилі люди, на чолі їх стояв воєвода. Крім них, до Харкова їхали люди з Куська, Белгорода, Тули, Єльця з метою торгівлі. Були й такі московські служилі люди, що записалися в козаки. Все це значною мірою вплинуло на стрімке «обрусіння» Харкова і нівелювання української культури. Харків став губернським містом на чолі з губернатором з усіма російськими губернськими установами. Українська козака старшина була перетворена на російських дворян, які отримали від цариці Катерини II дворянську грамоту, що дарувалася, а разом з нею і влада над усією Україною.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. у Харкові зростала кількість іноземців. Це відбувалося у зв'язку з тим, що для будівництва університету у

1804–1805 роках В.Н. Каразін запросив з Петербурга чимало ремісників-іноземців, особливо німців, які за часів правління Петра I в Росії вже добре себе зарекомендували. Внаслідок цього українські ремісники втратили свою перевагу, їхні товари витіснялися московськими й іноземними. В Харківському університеті, у нових гімназіях, духовній семінарії викладали не тільки українці, але й росіяни. Побудова залізниці, нових фабрик і заводів, розширення торгівлі також сприяли іноземному переселенню та процесу русифікації. Так в українській культурі Слобожанщини з'явився вагомий елемент російської. Переселення різних етносів до Харкова як центра Слобожанщини змінило і його колишній український вигляд, особливо в другій половині XIX ст. На Москалівці (від «москаль»), де жили росіяни, мала місце народна російська мова, а в центрі, серед інтелігенції, панувала російська літературна мова. Отже, в XIX ст. значну роль у формуванні української культури відігравала російська.

Безсумнівно, на культуру Слобідської України значно вплинула і польська культура. З нашим містом пов'язане ім'я графа Северина Потоцького – опікуна Харківського університету, який стояв біля витоків його створення. У перші роки існування цього навчального закладу серед професорів було немало поляків, які залучали Харків до передової європейської культури, науки і освіти. Серед них можна назвати Л. Ценковського, А. Валицького, А. Пшеборського та ін. На Слобожанщині народився видатний художник Генріх Семирадський, завдяки якому наше місто і країна входять до світового культурного простору. Він прославив Слобожанщину й Україну як автор численних робіт на стародавні теми, пов'язані з історією християнства й давньої Русі, які відрізняються майстерністю композиції та художніми ефектами і є прикрасою найкращих музеїв світу. У Харківському університеті викладав з 1839 до 1844 рр. один з перших польських художників Б. Клембовський, який значно посприяв розвитку української культури. Зв'язок з польським етносом помітний в ушляхетненні прізвищ – зміні простих на шляхетніші з суфіксами «-ськ», «-цьк» на зразок польських, яка відбувається на початку XVIII ст. Одним з перших ушляхетнює своє прізвище острозький полковник Іван Дзика, змінюючи його на «Дзинковський». Суддя Ізюмського полку Д. Данилов стає Данилевським, писар Харківського полку С. Климов стає відомий як поет та письменник С. Климовський. Писар Ізюмського полку Ю. Розаліон додав до свого прізвища другу частину – Сошальський. Така зміна прізвищ осіб з козацького середовища, що були генетично пов'язані зі звичаями Речі Посполитої, не викликає сумнівів.

З кінця XVII ст. у слобожанській культурі прослідковується польський дискурс. Так, харківську поезію розпочинають твори архімандрита Ону-

фрія, які є перекладом польських віршів, а твори І Орловського написані характерною для того часу «польсько-латинською» мовою. Заснований у 1726 р. Харківський колегіум був тісно пов'язаний з польською культурою, що вже набула актуальності у Києво-Могилянській академії. Доречі, перша кафедра польської мови буде відкрита у 1819 р. саме у Харківському університеті заходами П. Гулака-Артемовського.

Крос-культурні взаємини української та російської культур є характерною рисою культурного простору Слобідської України, яка супроводжує весь її історичний розвиток. Діалог «російського» та «українського» має під собою істотне політичне та соціально-економічне підґрунтя, тому він існував та існує у багатьох аспектах: політичному, соціально-економічному, правовому та побутовому. Харківський дослідник М.Ф. Сумцов (1918 р.) писав: «Відношення між українцями та великоросами – ділові та прохолодні. Села проживають поряд, але у кожного своя мова, особливий одяг, відсутність спільних гулянок; шлюби здійснювались лише у колі своїх соплеменників» [3, с. 112].

Вже з кінця XVI ст. стосунки між росіянами та українцями у прикордонні набули суперечливого характеру, з часом конфліктність переходила і в політичну площину. У слобожанському просторі відносини цих двох етносів знайшли своє вирішення у поєднанні та створенні унікального культурного простору з прийняттям одночасно російського та українського. Д.І. Багалій пояснював конфліктність українського та російського етносів на прикордонні не етнічним чинником, а скоріше соціально-політичним – як конфлікт між демократією, свободою, «бездержавністю», «звичаєм», з одного боку, та авторитаризмом, монархією, порядком – з другого. Ці взаємовідносини на прикордонні підпадають під суперечливий процес формування Російської імперії й окреслення української та російської ідентичностей.

Російський спосіб життя здійснив відчутний вплив на місцевий устрій та внутрішнє життя українців Слобожанщини. Він проявився, перш за все, у соціально-економічній сфері. Так, наприклад, українське землеволодіння орієнтувалося на московські взірці помісних землеволодінь. Російська державна машина з її усталеними правилами написання прізвищ та імен вплинула на різночитання і написання топонімічних назв на Слобожанщині. А українські прізвища замінювалися на патронімні з закінченням «-ов», «-єв».

Мовне питання також викликає неабиякий інтерес. Історичні та політичні умови вплинули на те, що російська мова стала мовою переважної більшості слобожан. Слушною є думка, що харківські журнали були виразниками російської культури лише в тому сенсі, що вони виходили російсь-

кою мовою. Багато харківських письменників писали одночасно російською та українською мовами.

Стосовно літературного дискурсу варто зауважити, що у Слобожанській літературі перетинаються український та російський сюжети. Це помітно у М. Гнедича, який став «творцем російського гекзаметра». Автор популярних російських історичних романів «Княжна Тараканова» та «Мирович» українець Г. Данилевський був знавцем культури Слобідського краю, одним з перших біографів Г. Сковороди, В. Каразіна, Г. Квітки-Основ'яненка. Корінні росіяни Є. Філомафітський і Р. Гонорський редагували «Украинский вестник». Росіянин І. Срезневський видавав журнал «Запорожская старина» і був лідером харківської школи романтиків. Росіянин по батькові й українець по матері М. Костомаров написав «Книги буття українського народу» та «Две русские народности», де виразив велику симпатію українському народові та відстоював його право на свою мову, культуру тощо. Отже, Харків як місто, що знаходилося на перехресті різних культур, традицій і торгових шляхів, мав розвинену культуру та досить демократичну атмосферу. Це приваблювало представників різних галузей: науки, літератури, мистецтва, які зробили значний внесок у розвиток культури Слобідської України.

Список літератури: 1. Огієнко І. Українська культура. К.: Довіра, 1992. – 140 с. 2. Смирнов В.Г. Феофан Прокопович. М.: Соратник, 1994. – 224 с. 3. Еріксон Е. Ідентичність: юність і криза [пер. з англ. А.В. Толстих] / Е. Еріксон. – М., 1996. – 105 с. 4. Русский биографический словарь. СПб.: Типография Императорской акад. наук, 1910. – 560 с.

Я родилась в стране, которой нет

Я родилась в стране, которой нет,
Которую без жалости и толку
На самой симпатичной из планет
Рассыпали на множество осколков.

К чему слова о зле и доброте?
О территориях, границах и о людях?
Они теперь другие или те?
В другой стране... Но прежней не забудут.

Я родилась в прекрасной стороне,
Её всем сердцем полюбить успела.

Какое дело до раздела мне?
До рубежей-границ какое дело?

Я здесь живу уже немало лет,
Я знаю: все неплохо в этом мире.
Но я росла в стране, которой нет,
Которую вдруг взяли и разбили...

Размышления в вагоне

Сегодня за окном другие виды:
Леса и рощи, реки, неба синь.
И где-то в облаках Алтай уже не виден,
Аулов позади размеренная жизнь.

Здесь все такое, как и в Украине, –
Поля, деревни, воздух и ручьи.
С Россией жили мы в семье единой,
Пока границы снова не ввели.

А для чего? Кому есть в этом польза?
Ведь наши семьи там и тут живут!
Стают границы болью и угрозой,
Когда уходим мы в последний путь.

И каждый молвит: «Боже, дай мне крылья!
Успеть преодолеть нелегкий путь!»
Но руки опускает от бессилья:
Там загранпаспорт только признают...

Над Россией небо синее...

Над Россией небо синее...
Надо мной оно – красивее,
Потому что там – российское,
Тут – родное, украинское.

Наши братья, наши сёстры
Проживают там, в России,

И, наверно, тоже остро
Ощущают небо синее.

Каждый житель на планете
Будущее видит в небе:
Если ласковое, синее –
Это значит, небо мирное.

Значит, спать спокойно можно:
Охраняют нас надёжно.
Значит, утро будет ясным,
Будущее всех – прекрасным!

Приди ко мне...

Приди ко мне, когда весна
Плетёт берёзовые косы,
Когда влюблённым не до сна,
И травы пьют ночные росы.

Приди ко мне, когда июль
Пропитан липою и житом,
Пьянящего рассвета тюль
Напомнит всё о пережитом.

Приди ко мне, когда сентябрь
Закружит жёлтою листвою,
И вспомни день, и первый взгляд,
Соединивший нас с тобою.

Не приходи, когда зима
Укроет снегом все дороги.
Тебя везде найду сама,
С любовью встречу на пороге.